

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Öncesinde Şarkî Rumeli Nüfusu

Aşkın KOYUNCU¹

Öz

Berlin Antlaşması ile 1878 yılında Edirne Vilâyeti'ne bağlı Filibe ve İslimye Sancakları üzerinde özerk Şarkî Rumeli Vilâyeti kuruldu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde bu bölge, Türk, Bulgar, Rum, Pomak, Ermeni, Yahudi, Çingene, Tatar ve Çerkez muhacirler vs. çeşitli etnik köken, din ve mezhebe mensup unsurların bir arada yaşadıkları küçük bir Osmanlı evreni görünümündeydi. Filibe ve İslimye Sancaklarına bağlı Hasköy, Kızanlık, Sultanyeri, Ahi Çelebi, Karinâbad ve Aydos kazalarında Müslüman nüfus çoğunlukta idi. Rodoplar ve Orta Balkan üzerindeki bazı kaza ve nahiyeler dışında Türk ve Müslüman nüfus daha çok ovalık ve düzlük bölgelerde yerleşmişti. Bölgede Bulgar nüfus oranı Hasköy ve Burgaz'dan batıya doğru gittikçe yükseliyordu. Filibe ve İstanımaka'nın yanı sıra Ahyolu, Misivri, Süzepol ve Burgaz vs. yerlerde Rum nüfus yaşıyordu. Ayrıca, pek çok kazada Yahudi ve Ermeni nüfus mevcuttu. Filibe'de ise az sayıda Katolik Bulgar nüfus yaşıyordu. Bölgedeki Kıptilerin çoğunluğu Müslümandı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Edirne Vilâyeti'nde yapılan son nüfus sayımına ve 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ne göre Filibe ve İslimye sancaklarında kadın nüfusla birlikte Müslüman nüfus 376.260 (%40,52), Gayrimüslim nüfus ise 552.282 (%59,48) idi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, gerek Tuna Vilâyeti'nin, gerekse Filibe ve İslimye sancaklarının demografik yapısına büyük darbe vurdu. Bulgar devletinin etnik ve dinsel açıdan sağlam temellere dayandırılması için bölgedeki Türk ve Müslüman nüfusun çoğu yerlerinden sürüldü. Savaş sırasında Rus birlikleri, Kazaklar ve Bulgarlar tarafından yapılan yağma, saldırı ve katliamlar sebebiyle Türk ve Müslüman nüfus kitleler halinde göç etmek zorunda kaldı. Ayrıca, soğuk, açlık ve salgın hastalıklardan dolayı on binlerce kişi yaşamını yitirdi. Böylece, Tuna Vilâyeti ve Filibe ve İslimye sancaklarında Türk ve Müslüman nüfusun yarıya yakını tasfiye edildi.

Anahtar kelimeler: *Bulgaristan, Şarkî Rumeli, Filibe, İslimye, demografi, nüfus, göç.*

¹ Yard. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, askinkoyuncu@comu.edu.tr

The Population of the Eastern Rumelia Prior to the Russo-Ottoman War of 1877-1878

Abstract

The Eastern Rumelia was created as an autonomous province on the borders of the sanjaks of Filibe (Philippopolis/Plovdiv) and Islimye (Sliven) by the Treaty of Berlin in 1878. Prior to the Russo-Ottoman War of 1877-1878, this region was a small part of Ottoman universe where elements from various religious, sectarian and ethnic origins such as the Turks, Bulgarians, Greeks, Pomaks, Armenians, Jews, Gypsies, Tatars and Circassian immigrants etc. lived together. Muslim population formed the majority in the districts of Hasköy (Haskovo), Kızanlık (Kazanlık), Sultanyeri (Momchilgrad), Ahi Çelebi (Smolyan), Karinâbad (Karnobat) and Aydos (Aytos). The Turkish and the other Muslim population were more settled in the lowlands except in some districts and sub-districts on the Rhodopes and Sredna Gora. The ratio of the Bulgarian population was gradually increasing westwards from Hasköy and Burgaz (Burgas). There were Greeks in Filibe and Istanimaka (Stanimaka/Asenovgrad) as well as in the towns of Ahyolu (Anhialo), Misivri (Nesebar), Süzepol (Sozopol) and Burgaz etc. Besides, Jewish and Armenian populations existed in many districts. There were also a small number of Catholic Bulgarians in Filibe. The majority of Gypsies in the region were Muslims. According to the Yearbook of the Province of Adrianople (H.1293) and the last population census made in the Adrianople Province prior to the Russo-Ottoman War of 1877-1878, together with the female population, the total number of Muslim population in the sanjaks of Filibe and Islimye was 376.260 (40,52%) while the non-Muslim population was 552.282 (59,48%). The Russo-Ottoman War of 1877-1878 changed substantially the demographic structure of both the Danubean Province and of the districts of Filibe and Islimye. Most of the Turkish and the other Muslim population in the region were expelled from their places to establish a Bulgarian state. Plunders, attacks and massacres made during the war by Russian troops, Cossacks and Bulgarians caused the Turks and other Muslims to migrate in masses. In addition, tens of thousands of people lost their lives due to cold, hunger and epidemics. Thus, almost half of the Turkish and Muslim population of the Province of the Danube and the districts of Filibe and Islimye was exterminated.

Keywords: *Bulgaria, Eastern Rumelia, Filibe, Islimye, demographics, population, migration.*

1. Giriş

Bulgaristan'da Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde nüfusun etnik ve dinsel bileşeninin tespiti, Bulgaristan'ın kuruluş koşulları ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Türk ve Müslüman nüfus üzerinde yarattığı demografik yıkım ve kitlesel göçün boyutlarının anlaşılması bakımından önemlidir. Aslında, Osmanlı hâkimiyetinin son döneminde Bulgaristan'da nüfus ve demografik yapıya ilişkin olarak pek çok araştırma mevcuttur² ve 93 Harbi'nin Bulgaristan Türkleri üzerinde yol açtığı felaket büyük ölçüde açıklığa kavuşturulmuştur.³ Ancak, biz burada Edirne Vilâyeti Salnâmeleri, daha önce yayınlanmamış bazı nüfus verileri, ilgili döneme ait çeşitli nüfus tahminleri ve modern araştırmalardan hareketle Berlin Antlaşması'ndan (13 Temmuz 1878) sonra Şarkî Rumeli Vilâyeti adıyla kurulacak olan bölgenin savaş öncesindeki nüfus ve demografik yapısını değerlendirmeye çalışacağız.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878) 6. maddesine göre özerk Bulgaristan Prenslığı'nın sınırları, batıda Sırbistan tarafında Vidin'den başlayıp Tuna yoluyla Silistre'ye uzanıyor ve Rasova üzerinden geçerek Mankalya'da Karadeniz'e ulaşıyordu. Yine Vidin'den güney istikametine doğru Şehirköy (Pirot), İvraniye, Üsküp, Kalkandelen, Debre, Struga, Ohri, Manastır, Florina, Görice ve Kesriye'ye uzanıyordu. Prenslük hudutları, ayrıca, oradan Selanik ve Aynaroz yarımadasını Osmanlı

² Nikolaï Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle & London, 1983; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 63-67, 88-91; Slavka Draganova, *Tuna Vilâyeti'nin Köy Nüfusu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

³ Bilal N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986; Aynı yazar, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. I-III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994; Aynı yazar, "93 Muhacereti", *Osmanlı*, C. IV, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 661-668; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi, 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1998; Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 79-98; Aynı yazar, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimari Eserlerine Etkisi", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler*, C.2, Ed. Azize A. Yasa ve Zeynep Zafer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 763-771; Aşkın Koyuncu, "Balkanlarda Kültürel Değişim: Bulgaristan Örneği (1878-1913)", *Avrasya Etüdüleri*, S. 25, Sonbahar-Kış 2003, s. 63-65; Aynı yazar, *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2005, s. 198-211; Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi (1877-1908)", *Balkanlar ve Göç (The Balkans and Mass Immigration)*, Haz. Ali Fuat Öreñç ve İsmail Mangaltepe, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, (baskıda) [*I. Uluslararası Balkanlar ve Göç Kongresi*, 5-7 Aralık 2012, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Kongre Bildirileri.]

Devleti'nde bırakacak şekilde Selanik'in güneyinde ve Kavala ve İskeçe bölgesinde Ege Denizi'ne ulaşıyordu. Keza, İskeçe üzerinden Gümülcine, Ahi Çelebi (Paşmaklı), Sultanyeri, Ortaköy ve Edirne'yi Osmanlı Devleti'nde bırakarak Edirne'nin kuzeyinden geçiyor ve Lüleburgaz ve Kırkkilise (Kırklareli)'yi içine alarak Midye'nin kuzeyinde yine Karadeniz'e erişiyordu. Dolayısıyla, Prenslik sınırları Niş ve Tulça (Tolçi) sancakları hariç Tuna Vilâyeti, Makedonya, Batı Trakya, Rodoplar ile Filibe ve İslimye sancaklarını ve ayrıca Kırkkilise ve Lüleburgaz taraflarını kapsıyordu.⁴ Ancak, Bulgaristan yoluyla Rus nüfuzunun Ege Denizi'ne inmesi, İngiltere ve diğer Avrupalı devletleri harekete geçirdi. Berlin Antlaşması'nda Bulgaristan Prensligi'nin muhtariyeti teyit edilmekle birlikte sınırları daraltıldı (madde 1, 2). Makedonya, ıslahat yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne iade edildi. Edirne Vilâyeti'ne bağlı Filibe ve İslimye sancakları üzerinde ise Şarkî Rumeli adıyla Hıristiyan bir vali yönetiminde özerk bir vilâyet kuruldu (madde 13, 14). Buna göre Bulgaristan Prensligi'nin sınırları Tuna Vilâyeti'ne bağlı Vidin, Tırnova, Rusçuk ve Varna sancakları ile Edirne Vilâyeti'ne bağlı Sofya Sancağı'nı⁵ ihtiva ediyordu.⁶ Diğer taraftan, Ayastefanos Antlaşması ile Tuna Vilâyeti'ne bağlı Niş Sancağı Sırbistan'a, Tulça Sancağı ise Romanya'ya verilmiş ve bu durum Berlin Antlaşması ile de onaylanmıştı. Ayrıca, Ayastefanos Antlaşması'nda Bulgaristan Prensligi sınırları içinde yer aldıkları halde Berlin Antlaşması ile Niş Sancağı'na bağlı İvraniye ve Şehirköy kazaları Sırbistan'a, Varna Sancağı'na bağlı Mankalya ise Romanya'ya terkedilmiş ve Cısr-i Mustafa Paşa, Kırkkilise ve Lüleburgaz da Osmanlı

⁴ Ayastefanos Antlaşması'nda Bulgaristan Prensligi ile ilgili 6-11. maddeler için bkz. *Muâhedât Mecmûası*, IV. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2008, s. 188-192.

⁵ Sofya Sancağı, 1864 yılında kurulan Tuna Vilâyeti'ne bağlı sancaklardan biriydi. Ancak, 1876 Temmuz'unda müstakil bir vilâyete dönüştürüldü ve Niş Sancağı da buraya bağlandı. [Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde-Dâhiliye (İ.DH.), No. 726/50658, 24 Cemaziyelahir 1293 (16 Temmuz 1876), *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Defa 32, Sene 1294, Darü't-Tibaatü'l-Amire, İstanbul, 1294, s. 434, 435.] Daha sonra 1294 Edirne ve 1295 Devlet salnâmelerinde görüldüğü üzere Sofya Sancağı Edirne Vilâyeti'ne, Niş Sancağı ise Kosova Vilâyeti'ne bağlanmıştır. (*Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 8, Sene 1294, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1294, s. 103-112; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Defa 33, Sene 1295, Darü't-Tibaatü'l-Amire, İstanbul, 1295, s.323, 324, 338.)

⁶ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 11-19; Aynı yazar, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 125-128; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 520-526; Ömer Turan, *age*, s. 59, 60; Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies/Türkkoloji Dergisi*, C. 1, S. 2, 2006, s. 244, 245; Aşkın Koyuncu, "Balkanlarda Kültürel Değişim...", s. 65, 66; Aynı yazar, *Balkanlarda Dönüşüm...*, s. 197,198; Aynı yazar, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddî Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, 2006, s. 204, 205.

Devleti'ne iade edilmişti.⁷ Ancak, Berlin Antlaşması ile oluşturulan bu statüko yedi yıl sonra Bulgarlar tarafından bozuldu ve Bulgaristan Prenslüğü, 1885 yılında Şarkî Rumeli'yi bir oldubitti ile ilhak etti.⁸

Edirne Vilâyeti'ne bağlı Filibe Sancağı, Filibe,⁹ Tatar Pazarcık, Hasköy, Zağra-i Atik, Kızanlık, Çırpan, Ahi Çelebi ve Sultanyeri kazalarından oluşuyordu. Ayrıca, Orta Balkan (Sredna Gora) ile Rodoplarda yer alan Karlova (Karlovo), Akçakilise (Sopot), Prasadim Derbent (Klisura), Avretalan (Koprivštitsa), Acar (Svejen), Kalofer, Köpes (Göpsi/Stryama, Karlovo), Konuş (Konuşhisar), Karacadağ, Koyuntepe, İstanimaka (Asenovgrad) ve Rupçoz (Dövlên/Devin) nahiyeleri Filibe kazasına bağlıydı. İslimye Sancağı ise İslimye, Karinâbâd, Yanbolu, Zağra-i Cedid, Aydos, Misivri, Ahyolu ve Burgaz kazalarından müteşekkildi.¹⁰ Konuya geçmeden önce Filibe Sancağı'na bağlı Ahi Çelebi kazasının merkezi ve güney kesimleri ile Sultanyeri kazasının Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nda Osmanlı topraklarında bırakıldığı gibi, Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakından sonra Kırcaali'nin yanı sıra Rupçoz taraflarının da Osmanlı Devleti'ne iade edildiğini vurgulamamız gerekir.¹¹

2. Osmanlı Kaynaklarına Göre Filibe ve İslimye Sancaklarında Nüfus ve Demografik Yapı (1831-1876)

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk nüfus sayımı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan “Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye” adlı orduya alınacak asker potansiyelinin tespiti ile vergilerin dağılımı ve tahsilinde görülen aksaklıkların giderilmesi ve cizyenin yeniden tayin edilmesi amacıyla 1830-1831 yılında yapılmıştır.¹²

⁷ Berlin Antlaşması'nın 1-12. maddeleri Bulgaristan Prenslüğü, 13-22. maddeleri ise Şarkî Rumeli ile ilgili konuları ihtiva ediyordu. Geniş bilgi için bkz. *Muâhedât Mecmûası*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2008, s. 113-125.

⁸ Şarkî Rumeli Vilâyeti ve Bulgaristan'a ilhaki hakkında geniş bilgi için bkz. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli...*, s. 255-290; Aynı yazar, *Osmanlı Eyaletinden...*, s. 135-142; Aynı yazar, “Tophane Konferansı: Doğu Rumeli'ye Veda”, *Tarih Dergisi*, S. 53, 2011/1, İstanbul 2012, s. 115-174; Ömer Turan, *age*, s. 65-68; Emine Şam, “Prens Alexandre Battenberg'in İttihat Beyannamesi ve Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a İlhâkı”, *History Studies*, Vol. 3, No. 1, 2011, s. 235-251.

⁹ Tanzimat Dönemi'nde Filibe şehri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Neriman Ersoy (Hacısalihoglu), *XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

¹⁰ BOA, Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE.), No. 34/48, tarihsiz.

¹¹ Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli...*, s. 22, 23; Aynı yazar, *Osmanlı Eyaletinden...*, s. 139; Ömer Turan, *age*, s. 155-163.

¹² Mahir Aydın, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi,

Sayım sonuçlarının icmal şekilde 1831 yılında bir araya getirilmesi sebebi ile literatürde 1831 nüfus sayımı şeklinde kabul gören bu sayımın ilk adımı, aslında 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce atılmıştır. Nitekim II. Mahmud'un emriyle İstanbul'da nüfus tahririne başlanmış ise de savaş sebebiyle bu uygulama diğer vilâyetlere teşmil edilememiş, savaştan sonra ise Rumeli'de askeri maksatla Müslüman ahalinin sayımı tasarlanmıştır. Bu doğrultuda Filibe ve civarında yapılan bir tahrirde Filibe'de 7.000 Müslüman nüfus tespit edilmiştir. Ancak, harp esnasında yapılan tahkikatta 18-60/70 yaş arası 12.000 civarında Müslüman nüfus tespit edilmiş olmasından dolayı, nüfusun layıkıyla yazılmadığı düşüncesi ile Filibe kazasındaki Müslüman nüfusun yeniden tahriri düşünülmüş, ardından bu tahririn Gayrimüslim Müslim nüfus da dâhil olduğu halde Rumeli, Anadolu ve Adalarda uygulanmasına karar verilmiştir.¹³ 1830-1831 nüfus tahrirlerinde Osmanlı millet anlayışına uygun biçimde sancak, kaza ve nahiyeler bazında erkek nüfus, din ve mezhep esasına dayalı olarak kaydedilmiş, kadın nüfus ise sayılmamıştır. Müslüman nüfus, dil ve etnik kökene bakılmaksızın genellikle askerlik yapmaya elverişli olup olmamasına bağlı olarak '*matlub-u âliye muvafık/gayri muvafık*' şeklinde yazılmıştır. Ayrıca, 'sıbyan', 'mürahık', 'ihtiyar', 'alil', 'amelmande' vs. gibi fiziksel özelliklerin yanı sıra, yaş grupları da belirtilmiştir. Gayrimüslim nüfus ise reaya, Rum, Bulgar (yalnızca Edirne, Selanik, Filibe ve Sofya'da), Ermeni, Yahudi, Kıpti vs. diye tefrik edildikten sonra, cizye mükellefleri 'âlâ', 'evsât', 'ednâ'; cizyeden muaf olanlar ise keza, 'sagır', 'ihtiyar', 'alil', 'amelmande' vs. şekilde yazılmışlardır.¹⁴ Ancak, 1831 nüfus sayımı, Osmanlı Devleti genelinde uygulanmadığı gibi, sayım yapılan bölgelerde

İstanbul, 1990, s. 92, 93; Kemal H. Karpat, *age*, s. 56-58; Cem Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Derl. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 68; (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü), *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-arazi dağılımı ve Türk Vakıfları)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 43, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2000, s. 94; Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.14, S. 3, 2012, s. 194, 195. Mahir Aydın, bu sayıma 1830 yılının ikinci yarısında başlanıp, 1831 yılının ilk yarısında bitirilmesi sebebiyle 1246 nüfus tahriri denmesinin daha doğru olduğu kanaatindedir. (agb, s. 93).

¹³ Mahir Aydın, agb, s. 81-83.

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 17-19; Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, 1978, p. 325; Kemal H. Karpat, *age*, s. 58; Nikolai Todorov, *age*, s. 310, 311; Mahir Aydın, agb, s. 83-87, 96,97; Musa Şaşmaz, "The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, 1995, s. 290; Cem Behar, agm, s. 68, 69; Tahrir süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Mahir Aydın, agb, s. 81-106.

de vergi ve askerlikten dolayı bir takım ahalinin gizlenmesi ve sayımdan kaynaklanan hata ve ihmaller sebebiyle reel nüfusu yansıtmaktan uzaktır.¹⁵ Buna karşılık, 1831 nüfus sayımı hanelerden bireylerin sayımına geçilmesi sebebiyle sonraki nüfus sayımlarına esas teşkil etmesi, sayım sonuçlarını değerlendirmek ve nüfus hizmetlerini yürütmek üzere Ceride Nezareti (Sicill-i Nüfus Nezâreti)'nin kurulması ve nüfustaki hareketliliğin takibi için nüfus defterlerinin tutulmaya başlaması bakımından önemlidir.¹⁶

Bazı eksik kazalarla birlikte Filibe ve İslimye sancaklarının ihtiva ettiği bölgelerin 1831 sayımına göre erkek nüfus miktarı şöyledir:

Tablo 1. 1831 Sayımına göre Filibe ve İslimye Sancaklarının bulunduğu bölgede kaydedilen erkek nüfus¹⁷

Kazalar	Müslim		Reaya		Kıpti		Yahudi		Ermeni		Toplam
	Nefer	Yüzde	Nefer	Yüzde	Nefer	Yüzde	Nefer	Yüzde	Nefer	Yüzde	
Filibe	10.920	18,64	44.959	76,73	2.021	3,45	344	0,59	344	0,59	58.588
Tatarpazarı	3.269	15,47	14.089	66,68	3.653	17,29	119	0,56	-	-	21.130
Uzuncaâbâd-ı Hasköy	9.941	48,04	10.118	48,90	633	3,06	-	-	-	-	20.692
Zağra-i Atik	5.586	30,41	12.782	69,59	-	-	-	-	-	-	18.368
Akçakızanlık	7.195	44,86	8.097	50,48	748	4,66	-	-	-	-	16.040
Çırpan	938	16,88	4.619	83,12	-	-	-	-	-	-	5.557
Ahi Çelebi	6.080	59,68	4.107	40,32	-	-	-	-	-	-	10.187
Sultanyeri	6.251	97,81	51	0,80	89	1,39	-	-	-	-	6.391
Toplam	50.180	31,97	98.822	62,96	7.144	4,55	461	0,30	344	0,22	156.953
İslimye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yanbolu	3.386	55,24	2.744	44,76	-	-	-	-	-	-	6.130
Karinâbâd	5.065	73,65	1.812	26,35	-	-	-	-	-	-	6.877
Zağra-i cedit	3.292	42,20	4.745	57,80	-	-	-	-	-	-	8.037
Aydos	5.790	81,73	1.294	18,27	-	-	-	-	-	-	7.084
Ruskasrı	1.114	56,18	869	43,82	-	-	-	-	-	-	1.983
Toplam	18.647	61,93	11.464	38,07	-	-	-	-	-	-	30.111
Gen. Toplam	68.827	36,80	110.286	58,96	7.144	3,82	463	0,24	344	0,18	187.064

¹⁵ Mesela, İstanbul, Arnavutluk, Bosna, Teselya; Erzurum, Diyarbakır ve Van eyaletleriyle Lahsa, Basra, Yemen, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Habeş vs. yerlerde sayım yapılmamıştır. (Stanford J. Shaw, agm, s. 326; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 94; Musa Şaşmaz, agm, s. 290; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 2, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 24; Aynı yazar, agm, s. 69; Adnan Çimen, agm, s. 194.)

¹⁶ Stanford J. Shaw, agm, s. 327; Mahir Aydın, agb, s. 90, 91; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, s. 90; Adnan Çimen, agm, s. 195, 199.

¹⁷ Enver Ziya Karal, *age*, s. 196-200. Karinâbâd, Aydos ve Burgaz yakınlarındaki Ruskasrı kazaları bu sırada Silistre sancağına bağlı idiler. Tablodaki kazalar Edirne Vilâyeti salnâmelerine uygun olarak tefrik edilmiştir.

Öncelikle, İslimye, Misivri, Ahyolu ve Burgaz kazalarının 1831 nüfus icmallerinde olmadığını veya ayrıca gösterilmediğini belirtmemiz gerekir. Tahrirler esnasında Osmanlı millet anlayışına uygun şekilde Müslüman unsurlar arasında herhangi bir ayırım yapılmazken, Gayrimüslim unsurlar din, mezhep ve etnik kökenlerine göre tasnif edilmişlerdir. Kıptiler ise ayrı olarak yazılmışlardır. Ortodoks unsurlar (Bulgar, Rum) *reaya* adı altında kaydedilmişlerdir. Ancak, tahrir memurlarına ve kâtiplere bağlı olarak Müslim ve Gayrimüslim unsurlarla ilgili olarak bazı açıklamalarda bulunulmuştur. Mesela, Filibe reayasının Bulgar (44.391) ve “Pavlukan tabir olunur” Latinlerden (568) oluştuğu; Yahudilerin çoğunun Filibe’de, bir kısmının ise Karlova’da yaşadığı; keza, Ermenilerin de Filibe merkezinde yaşadıkları kaydedilmiştir.¹⁸ Ancak, diğer kazalarda reaya arasında böyle bir ayırım ve açıklama yapılmamıştır. Ayrıca, tahrir memurları Uzuncaâbâd-ı Hasköy ve Sultanyeri kazalarındaki Kıptilerin tamamının Müslüman olduklarını belirtmişlerdir.¹⁹

Filibe ve İslimye sancaklarının bulunduğu bölgedeki Müslümanların büyük çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu,²⁰ keza Filibe ve Tatar Pazarcık’ın güneyindeki Peştere, Çepino, İstanimaka, Rupçoz, Ahi Çelebi ve Sultanyeri taraflarındaki köylerde yaşayan Müslüman unsurların mühim kısmının Pomak olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra, bu bölgenin erken Osmanlı döneminde en yaygın Yörük iskânının yapıldığı yerlerden biri olduğu malumdur. Ayrıca, reaya adı altında kaydedilen nüfusun büyük bölümünün Bulgarlardan oluştuğunu belirtmemiz gerekir. Ancak, Filibe, İstanimaka ve Karadeniz kıyısındaki şehirlerde Rum nüfusun yaşadığı da bilinmektedir. Nüfus tahriri esnasında reaya içinde mezhepleri dolayısıyla Latin olarak kaydedilen Pavlikanlar da Bulgar asıllı Katoliklerdir.

1831’de sayım yapılan bölgelerde nüfusun %36,80’i Müslüman, %58,96’sı reaya (Bulgar, Rum), %3,82’si Kıpti, %0,24’ü Yahudi ve

¹⁸ Enver Ziya Karal, *age*, s. 45,46.

¹⁹ Enver Ziya Karal, *age*, s. 41, 42.

²⁰ 15-17. yüzyıllarda Filibe şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Turan Gökçe, “XV-XVI. Yüzyıllarda Filibe Şehri Nüfusuna Dair Bazı Tespitler”, *Society Dios Organizes an International Conference ‘Ethnoses and Cultures on the Balkans’ (23-26. VIII. 2000, Sofia), Actes of the Conference*, Vol. 2, Sofia, 2000, pp. 167-190; Aynı yazar, “XVII. Yüzyılda Filibe Şehrinin Demografik Yapısı”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, 11-13 Mayıs 2005, Eskişehir, *Bildiriler Kitabı*, Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir, 2005, s. 49-64; Aynı yazar, “1695 Tarihli Mufassal Avârız Defterine Göre Filibe Kazâsında Nüfus ve Yerleşme Düzeni”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, 2007, s. 53-107.

%0,18'i Ermenilerden müteşekkildir. Filibe Sancağı'na bağlı kazalarda kayıtlı nüfus içinde Müslümanlar %31,97; reaya %62,96; Kıptiler %4,55; Yahudiler %0,30 ve Ermeniler %0,22'lik bir paya sahiptir. İslimye tarafındaki kazalarda ise Müslüman oranı %61,93; reaya oranı ise %38,07'dir. Ahi Çelebi, Uzuncaâbâd-ı Hasköy (Kıptiler dâhil), Sultanyeri, Yanbolu, Karianâbâd, Aydos ve Ruskasrı kazalarında Müslüman nüfus, diğer kazalarda ise Bulgar nüfus çoğunluktadır. Sultanyeri, Aydos ve Karinâbâd Müslüman nüfusun en yoğun olduğu kazalardır. Müslüman nüfusun sayıca en fazla olduğu kazalar ise Filibe, Hasköy ve Akçakızanlık (Kızanlık)'tır. Sayımdan kaynaklanan ihmaller, gizlenme, hesap hataları bir yana, kadın nüfusla birlikte tabloda belirtilen kazalarda 1830-1831'de 375.000 dolayında bir nüfusun yaşadığını söylemek mümkündür.

1831 sayımının ardından yine asker kaynaklarının tespiti ve Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak vergide eşitliğin sağlanması amacıyla 1844 yılında yeni bir nüfus sayımı yapılmıştır. M. A. Ubcini, bu sayımda coğrafi sınırlara ve etnik-dinsel farklılıklara işaret etmeksizin Bulgaristan nüfusunun 3.000.000 olduğunu belirtmiştir.²¹ Bu sayımların ardından, 1851-1852 ve 1856-1859'da Anadolu, Rumeli ve Suriye'de muhtelif tahrirler yapılmış ve 1861-1862'de Edirne'de nüfus sayımı gündeme gelmiştir.²² Ayrıca, 1866'da Tuna Vilâyeti'nin yanı sıra Yanya, Bursa, Irak²³ ve Suriye'de²⁴ emlak ve nüfus tahririne başlanmıştır. Öte yandan, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra çıkarılmaya başlanan vilâyet salnâmelerinde ilgili vilâyetlere bağlı sancak ve kazalarla ilgili pek çok hususun yanı sıra nüfus bilgilerini de bulmak mümkündür.²⁵

²¹ Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 12, S. 2, 2007, s. 153; Krş. M. A. Ubcini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Lettress sur la Turquie), Çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 34. Selahaddin Bey de muhtemelen Ubcini'ye dayanarak 1867 Paris Sergisi için hazırlanan eserde Bulgaristan nüfusunun 3.000.000 olduğunu belirtmiştir. (Kemal H. Karpat, *age*, s., 64; Cem Behar, *age*, s. 29).

²² Edirne Vilâyeti'nde 1844'den 1861'e kadar herhangi bir sayım yapılmamıştır. BOA, Sadâret Mektubî Kalemi, Umum Vilâyet Evrakı (A.MKT.UM.), No. 570/39, 02 Zilhicce 1278 (31 Mayıs 1861); BOA, İrade-Meclis-i Valâ (İ.MVL.), No. 468/21228, 13 Muharrem 1279 (10 Temmuz 1862).

²³ Kemal H. Karpat, *age*, s. 63; Aynı yazar, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, 1978, s. 245, Musa Şaşmaz, *agm*, s. 292; Adnan Çimen, *agm*, s. 196, 197.

²⁴ *Tuna*, No. 91, 16 Rebiülevvel 1283/17 Temmuz 1282 (29 Temmuz 1866).

²⁵ Osmanlı döneminde çıkarılan salnâmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsaller)*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, İstanbul, 1982; İlhan Palalı, "Osmanlı Salnâmeleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2010/Ocak-Haziran, s. 1-14.

Edirne Vilâyeti Salnâmeleri de 1287(1870) yılından itibaren yayınlanmaya başlamış ve 1877 yılına kadar kesintisiz olarak her yıl çıkarılmıştır.

Tablo 2. 1287 ve 1288 Edirne Vilâyeti Salnâmelerine göre Filibe ve İslimye Sancaklarındaki erkek nüfus miktarı²⁶

Sancak ve kazalar	Köy Adedi	Hane			Nüfus						Toplam
		Müslim	Gayrimüslim	Toplam	Müslim		Gayrimüslim		Kıpti		
					Nefer	%	Nefer	%	Nefer	%	
Filibe ve nahiyeleri	298	10.949	18.342	29.291	30.367	31,50	66.038	68,50	-	-	96.405
Pazarcık	110	3.900	8.915	12.815	11.832	28,57	29.575	71,43	-	-	41.407
Hasköy	233	8.320	4.835	13.155	23.467	55,97	18.461	44,03	-	-	41.928
Zağra-i Atık	100	3.122	6.254	9.376	7.684	23,84	24.552	76,16	-	-	32.236
Kızanlık	47	4.153	3.512	7.665	12.921	50,10	12.871	49,90	-	-	25.792
Çırpan	44	1.522	3.095	4.617	4.666	23,50	15.190	76,50	-	-	19.856
Ahi Çelebi	41	2.691	1.500	4.191	6.041	57,31	4.500	42,69	-	-	10.541
Sultanyeri	100	3.776	38	3.814	11.816	98,64	163	1,36	-	-	11.979
Toplam	973	38.433	46.491	84.924	108.794	38,84	171.350	61,16	-	-	280.144
İslimye	67	2.810	4.119	6.929	8.123	34,69	14.974	63,94	321	1,37	23.418
Karınâbâd ve Yanbolu	88	3.162	2.049	5.211	8.526	51,36	7.620	45,91	453	2,73	16.599
Zağra-i Cedid	51	1.286	2.031	3.317	4.345	31,26	9.289	66,82	267	1,92	13.901
Aydos	77	2.303	498	2.801	7.804	80,12	1.786	18,34	150	1,54	9.740
Misivri ve Ahyolu	63	1.223	1.384	2.607	4.033	41,78	5.409	56,04	210	2,18	9.652
Burgaz	65	1.427	3.378	4.805	2.746	21,04	10.209	78,23	95	0,73	13.050
Toplam	411	12.211	13.459	25.670	35.577	41,20	49.287	57,07	1.496	1,73	86.360
Genel Toplam	1.384	50.644	59.950	110.594	144.371	39,40	220.637	60,20	1.496	0,40	366.504

1287(1870) ve 1288(1871) Edirne Vilâyeti Salnâmelerinde Filibe ve İslimye sancaklarının nüfusu ve hane sayıları aynıdır. Filibe Sancağı'nda 973, İslimye Sancağı'nda ise 411 köy mevcuttur. Her iki salnâmede nüfus, Müslim-Gayrimüslim şeklinde tasnif edilmiştir. İslimye Sancağı'nda Kıptiler ayrıca kaydedilirken, Filibe Sancağı'nda Kıptiler Müslim ve Gayrimüslim nüfus içinde gösterilmiştir. 1287 ve 1288 Salnâmelerine göre Filibe ve İslimye sancaklarında 144.371 Müslüman, 220.637 Gayrimüslim ve 1.496 dolayında Çingene

²⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Sene 1287, Defa 1, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1287, s. 144-146; *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Sene 1288, Defa 2, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1288, s. 148-151.

olmak üzere 366.504 dolayında erkek nüfus mevcuttur. 1831 sayımı icmallerinde kaydedilmiş olan nüfusla kıyaslandığında bölgedeki nüfusta büyük bir artış görülmektedir. Ahi Çelebi kazası dışında diğer bütün kazalarda büyük farklılıklar göze çarpmaktadır. İslimye Sancağı'ndaki bazı kazalar 1831 nüfus icmallerinde gösterilmediği için bir kenara bırakılacak olursa, Filibe Sancağı'nda, yaklaşık kırk yılda Kıptiler dâhil, Müslüman nüfusta %100'den fazla, Gayrimüslim nüfusta ise %73 dolayında bir artış söz konusudur. Keza, Filibe Sancağı toplam nüfusunda %78,5 civarında bir artış mevcuttur. Bölgedeki büyük nüfus artışının doğal nüfus artışı ve göçlerin yanı sıra 1831 sayımından kaynaklanan eksiklik ve ihmallerden dolayı sayım yapılmayan yerlerle daha önce yazılmamış olan 'nüfus-u mektûme'nin defterlere kaydedilmiş olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Ayrıca, Müslüman nüfus artışında Kırım Harbi'nden (1853-1856) ve Rusların Kafkasları işgalinden sonra 1859-1865 yıllarında bu havalide iskân edilmiş olan 11.000-20.000 dolayındaki Tatar ve Çerkez muhacirlerini de göz önünde bulundurmak gerekir.²⁷

1287 ve 1288 Edirne Vilâyeti Salnâmelerine göre, 1831 sayımında da olduğu üzere, Filibe Sancağı'nda Hasköy, Ahi Çelebi ve Sultanyeri; İslimye Sancağı'nda ise Karinâbâd-Yanbolu ve Aydos kazalarında Müslümanlar, diğer kazalarda ise Gayrimüslimler çoğunluktadır. Bunun yanı sıra, Kızanlık'ta da az bir farkla da olsa Müslümanların çoğunluk teşkil ettikleri görülmektedir. Filibe Sancağı'nda Müslüman nüfus oranı %38,84; Gayrimüslim nüfus oranı ise %61,16'dır. İslimye Sancağı'nda ise Müslüman nüfus oranı %41,2; Gayrimüslim nüfus oranı %57,07 ve Kıpti nüfus oranı %1,73 seviyesindedir. Filibe Sancağı'nda hane başı nüfus ortalaması Müslümanlarda 5,66; Gayrimüslimlerde 7,37'dir. Sancak genelinde hane başına düşen nüfus miktarı ise 6,23'dür. İslimye Sancağı'nda Kıptilerin dini aidiyeti belirtilmemiştir. Bununla birlikte hane başına düşen nüfus miktarının Müslümanlarda 5,7; Gayrimüslimlerde 7,3 seviyesinde olduğu söylenebilir. İslimye Sancağı'nda hane başına düşen nüfus ortalaması 6,73 dolayındadır. Her iki sancakta hane başına düşen nüfus miktarı ise ortalama 6,6'dır.

²⁷ Kemal H. Karpat, *age*, s. 90.

Tablo 3. 1290, 1291 ve 1292 Edirne Salnâmelerine göre Filibe ve İslimye Sancaklarındaki erkek nüfus miktarı²⁸

Sancak ve kazalar	Köy Adedi	Hane			Nüfus						
		Müslim	Gayrimüslim	Toplam	Müslim	Yüzde	Gayrimüslim	Yüzde	Kıpti	Yüzde	Toplam
Filibe ve nahiyeleri	298	10949	18342	29291	26222	27,26	66119	68,73	3861	4,01	96202
Pazarcık	110	3900	8915	12815	9262	22,30	30147	72,59	2122	5,11	41531
Hasköy	233	8320	4835	13155	21681	52,23	18418	44,36	1415	3,41	41514
Zağra-i Atik	100	3122	6254	9376	4891	22,46	16617	76,32	266	1,22	21774
Kızanlık	47	4153	3512	7665	10921	45,35	11856	49,24	1304	5,41	24081
Çırpan	44	1522	3095	4617	4228	21,35	14770	74,58	806	4,07	19804
Ahi Çelebi	41	2691	1500	4191	5821	55,02	4517	42,70	241	2,28	10579
Sultanyeri	100	3776	38	3814	10303	97,17	102	0,96	198	1,87	10603
Toplam	973	38433	46491	84924	93329	35,07	162546	61,09	10213	3,84	266088
İslimye	67	2810	4119	6929	7184	33,94	12910	60,99	1074	5,07	21168
Karinâbâd ve Yanbolu	88	3162	2049	5211	8341	48,53	7787	45,31	1059	6,16	17187
Zağra-i Cedid	51	1286	2031	3317	4337	21,12	9289	66,65	311	2,23	13937
Aydos	77	2303	498	2801	8531	82,35	1772	17,1	57	0,55	10360
Misivri ve Ahyolu	63	1223	1384	2607	4937	42,02	6050	51,5	762	6,48	11749
Burgaz	65	1427	3378	4805	3.870	29,12	9153	68,87	267	2,01	13290
Toplam	411	12211	13459	25670	37200	42,42	46961	53,55	3530	4,03	87691
Genel Toplam	1384	50644	59950	110594	130529	36,9	209507	59,2	13743	3,9	353779

1290(1873), 1291(1874) ve 1292(1875) Edirne Vilâyeti Salnâmelerinde Filibe ve İslimye sancaklarının nüfus ve hane sayısına ilişkin bilgiler aynıdır. Buna göre iki sancakta toplam 130.529 Müslüman, 209.507 Gayrimüslim ve 13.743 Kıpti olmak üzere toplam 353.779 erkek nüfus kayıtlıdır. Salnâmelerde kayıtlı köy ve hane sayısı 1287 ve 1288 Salnâmelerindeki köy ve hane sayıları ile aynı olduğu halde, her iki sancakta pek çok kazanın Müslim ve Gayrimüslim nüfusunda bir gerileme olduğu görülmektedir. Filibe Sancağı'ndaki bütün kazalarda Müslüman nüfusta bir azalma söz konusudur ve Müslüman erkek sayısı 15.465 kişi, %14,21 oranında, azalmıştır. Bu durum kısmen çoğunluğu Müslüman olan Çinge-

²⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 4, Sene 1290, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1290, s. 156-159; *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 5, Sene 1291, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1291, s. 121, 122; *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 6, Sene 1292, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1292, s. 119, 120.

nelerin ayrıca yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Keza, Gayrimüslim nüfusta da Filibe, Pazarcık ve Ahi Çelebi’de cüzi bir artışa karşın diğer kazalarda azalma mevcuttur. Gayrimüslim nüfusta Zağra-i Atik’de %32,3; Kızanlık’ta ise %7,9 dolayında gerileme söz konusudur. Sancak genelinde ise Gayrimüslim nüfusun 8.804 kişi ve %5,14 dolayında azaldığı görülmektedir. Bu salnâmelerdeki verilere bakılırsa Filibe Sancağı nüfusu 1287 ve 1288 Salnâmelerindeki nüfusa göre toplam 14.056 kişi (%5) azalmıştır. İslimye Sancağı’nda ise Aydos, Misivri-Ahyolu ve Burgaz dışında bütün kazalarda Müslüman nüfusta yine bir azalma söz konusudur. Gayrimüslim nüfus ise Karinâbâd ve Yanbolu ile Misivri ve Ahyolu’da artmış, Zağra-i Cedid’de ise değişmemiştir. Buna karşılık, İslimye ve Burgaz’da gerilemiştir. Bununla birlikte, İslimye Sancağı’nda Müslüman nüfus %4,56, Gayrimüslim nüfus ise %5,56 oranında artmıştır. İki sancak bir arada düşünülüğünde gerek Müslim, gerekse Gayrimüslim nüfusta görülen azalmanın reel bir nüfus gerilemesinden ziyade hesaplama hataları veya atlamalardan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Nitekim aşağıda görüleceği üzere aslında bu sıralarda her iki sancakta da ciddi bir nüfus artışı yaşandığı anlaşılmaktadır.

1290, 1291 ve 1292 Edirne Vilâyeti Salnâmelerine göre de Müslüman nüfus Filibe Sancağı’nda Hasköy, Ahi Çelebi ve Sultanyeri kazalarında; İslimye Sancağı’nda ise Aydos kazasında çoğunluktadır. Karinâbâd ve Yanbolu’da ise Müslüman oranı Gayrimüslim ve Kıptilerin oranlarından daha yüksektir. Muhtemelen Kıptilerin ayrıca gösterilmesinden dolayı, Kızanlık’ta bu kez Gayrimüslim unsurların çoğunluğa geçtiği görülmektedir. Filibe Sancağı’nda erkek nüfusun %35,07’sini Müslümanlar, %61,09’unu Gayrimüslimler, %3,84’ünü ise Kıptiler teşkil etmektedir. İslimye Sancağı’nda ise Müslüman nüfus oranı %42,42; Gayrimüslim nüfus oranı %53,55; Kıpti nüfus oranı da %4,03 seviyesindedir. İki sancak bir arada düşünülüğünde Müslüman nüfus oranı %36,9; Gayrimüslim oranı %59,2; Kıpti nüfus oranı ise %3,9’dur. Çingene nüfusun dini aidiyeti belirtilmediği için Müslim ve Gayrimüslimlerde hane başına düşen nüfus miktarını tespit etmek güçtür. Buna karşılık hane başı nüfus ortalaması Filibe Sancağı’nda 6,27; İslimye Sancağı’nda ise 6,83’tür.

Aşağıdaki tablolar tarihsiz bir nüfus defteri ile 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi’ne dayalı olarak hazırlanmış olup, tespitlerimize göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Filibe ve İslimye Sancaklarına ait son nüfus bilgilerini ihtiva etmektedir.

Tablo 4. Tahrir-i Cedid'e göre Filibe ve İslimye Sancaklarında erkek nüfusun etnik ve dinsel dağılımı (1875-1876 tt.)²⁹

Sancak/Kaza	İslam milleti	Rum milleti	Ermeni milleti	Katolik milleti	Yahudi milleti	Müslim Kıbtı	Gayri-müslim Kıbtı	Toplam
Filibe	4.261	6.544	380	1.077	495	799	-	13.556
Pazarcık	2.291	4.207	94	-	344	326	-	7.262
	8.514	29.188	-	-	-	1.794	579	40.075
Hasköy	2.274	3.384	3	-	65	270	-	5.996
	31.049	22.119	-	-	-	1.278	145	54.591
Zağra-i Atik	3.830	6.741	-	-	740	497	-	11.808
	2.847	18.116	-	-	-	492	90	21.545
Çırpan	1.740	3.950	-	-	-	153	17	5.860
	3.418	12.009	-	-	-	267	71	15.765
Kızanlık	1.698	3.792	-	-	219	229	24	5.962
	12.667	11.114	-	-	-	1.155	-	24.936
Ahi Çelebi	672	422	-	-	-	55	-	1.149
	7.525	5.192	-	-	-	322	-	13.039
Sultanyeri	351	-	-	-	-	-	-	351
	12.985	262	-	-	-	159	-	13.406
Karova Kasabası	1.303	2.929	-	-	196	182	10	4.620
İstanimaka Kasabası	391	4.930	-	-	-	-	-	5.321
Akçakılıse Kasabası	-	2.711	-	-	-	37	16	2.764
Prasadim Derbent Kasabası	-	1.433	-	-	-	123	-	1.556
Avretalan Kasabası	-	2.751	-	-	-	111	-	2.862
Acar Kasabası	-	1.379	-	-	-	15	-	1.394
Kalofer Kasabası	-	2.933	-	-	-	121	12	3.066
Köpes Nahiyesi	6.855	12.122	-	998	-	822	67	20.864
Konuş Nahiyesi	4.276	11.939	-	-	-	721	125	17.061
Karacadağ Nahiyesi	5.247	10.059	-	1.543	-	628	103	17.580
Koyuntepe Nahiyesi	3.970	13.810	-	24	-	1.461	129	19.394
Rupçoz Nahiyesi	9.097	6.625	-	-	-	154	33	15.909
Toplam	127.261	200.661	477	3.642	2.059	12.171	1.421	347.692
Yüzde	36,6	57,71	0,14	1,05	0,6	3,5	0,4	100
İslimye	3.169	6.281	143	-	158	198	313	10.262
	5.223	11.694	-	-	-	398	601	17.916
Yanbolu	1.422	2.996	-	-	396	103	91	5.008
	2.662	5.111	-	-	-	356	286	8.415
Ahyolu-Burgos	826	812	46	-	4	65	-	1.753
	3.436	13.367	-	-	-	383	320	17.506
Ahyolu	181	2.205	-	-	-	21	-	2.407
	1.591	908	-	-	-	357	2	2.858
Karinâbâd	1.082	1.160	-	-	250	125	47	2.664
	6.574	2.778	-	-	-	559	78	9.989
Aydos	651	886	19	-	36	17	-	1.609
	10.207	1.849	-	-	-	567	46	12.669
Zağra-i Cedid	450	952	-	-	-	85	3	1.490
	4.860	10.825	-	-	-	795	100	16.580
Misivri	110	701	-	-	-	13	-	824
	2.072	2.417	-	-	-	140	-	4.629
Toplam	44.516	64.942	208	-	844	4.182	1.887	116.579
Yüzde	38,18	55,71	0,18	-	0,72	3,59	1,62	100
Genel Toplam	171.777	265.603	685	3.642	2.903	16.353	3.308	464.271
Genel Yüzde	37	57,21	0,15	0,78	0,63	3,52	0,71	100

²⁹ BOA, Y.EE., No. 34/48, tarihsiz.

Tablo 5. 1293(1876) Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ne göre Filibe ve İslimye Sancaklarında erkek nüfusun etnik ve dinsel dağılımı³⁰

Sancak ve kazalar	Kura	Hane	Nüfus							Toplam
			Müslim	Rum ve Bulgar	Ermeni	Katolik vd.	Yahudi	Kıpti (M)	Kıpti (GM)	
Filibe ve nahiyeleri ¹	126	19.526	35.400	80.165	380	3.642	691	5.174	495	125.947
Pazarcık	111	16.994	10.805	33.395	94	-	344	2.120	579	47.337
Hasköy	206	21.342	33.323	25.503	3	-	65	1.548	145	60.587
Zağra-i Atık	102	10.626	6.677	24.857	-	-	740	989	90	33.353
Kızanlık	50	12.845	14.365	14.906	-	-	219	1.384	24	30.898
Çırpan ²	47	7.493	5.158	15.959	-	-	-	420	88	21.625
Sultanyeri	100	5.204	13.336	262	-	-	-	159	-	13.757
Ahi Celebi	41	7.101	8.197	5.346	268	-	-	377	-	14.188
Toplam	783	101131	127261	200393	745	3642	2059	12171	1421	347692
Yüzde	-	-	36,6	57,64	0,21	1,05	0,6	3,5	0,4	100
İslimye³	70	9.889	8.392	17.975	143	-	158	596	914	28.178
Yanbolu	49	4.225	4.084	8.107	-	-	396	459	377	13.423
Misivri	40	1.992	2.182	3.118	-	-	-	153	-	5.453
Karinâbâd	51	3.968	7.656	3.938	-	-	250	684	125	12.653
Aydos	81	4.664	10.858	2.735	19	-	36	584	46	14.278
Zağra-i Cedid	55	7.418	5.310	11.777	-	-	-	880	103	18.070
Ahyolu	27	1.891	1.772	3.113	-	-	-	378	2	5.265
Burgaz	77	8.000	4.262	14.179	46	-	4	448	320	19.259
Toplam	450	42147	44516	64942	208		844	4182	1.887	116579
Yüzde	-	-	38,18	55,71	0,18	-	0,72	3,59	1,62	100
Genel Toplam	1233	143278	171777	265335	953	3.642	2.903	16353	3308	464271
Genel Yüzde	-	-	36,98	57,11	0,21	0,78	0,62	3,59	0,71	100

Tablo 4'teki veriler “*Tahrir-i cedid mucibince Edirne Vilâyeti milel-i muhtelifе nüfus-u (zükûr-u) mukayyedesinin miktarı*” başlığını taşıyan tarihsiz icmal bir nüfus defterinden alınmıştır. Tahririn ne zaman yapıldığına ilişkin defterde herhangi bir açıklama yoktur. Ancak, aşağıda görüleceği üzere söz konusu tahririn 1875-1876 senelerinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Defterde Osmanlı millet anlayışı bağlamında Edirne Vilâyeti'ne bağlı sancaklardaki erkek nüfus, din ve mezhebe dayalı olarak İslam milleti, Rum milleti, Ermeni milleti, Katolik milleti, Yahudi milleti, Müslim ve Gayrimüslim Kıpti şeklinde kaydedilmiştir.

³⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 7, Sene 1293, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1293, s. 113, 114.

Ortodoks nüfusun büyük çoğunluğunu Bulgarlar teşkil ettiği halde nüfus defterinde Bulgar nüfus, Rum milleti adı altında yazılmıştır. 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'nde ise Ortodoks unsurlar Rum ve Bulgar şeklinde kaydedilmişlerdir. Nüfus defteri, Filibe kasaba ve nahiyelerinin detaylarını göstermesi bakımından önemlidir. Nüfus defteri ile 1293 Salnâmesi'ndeki kazalar mukayese edildiğinde nefis-i Filibe, Karlova, İstanimaka, Akçakilise, Prasadim Derbent, Avretalan, Acar, Kalofer kasabaları ile Köpes, Konuş, Karacadağ, Koyuntepe ve Rupçoz nahiyelerinin salnâmeye "ma'-nevâhi Filibe" başlığı altında kaydedildikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan, nüfus defteri, Edirne Vilâyeti'nde nüfus tahririnin iki aşamada yapıldığını göstermektedir. Bu sebeple nefis-i Filibe'ye bağlı kasaba ve nahiyeler hariç diğer kazaların nüfusu iki kez yazılmıştır.

Nüfus defterinde Bulgarların Rum milleti adı altında gösterilmesi, ilk bakışta söz konusu defterin, Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ile Bulgarların resmen ayrı bir millet olarak tanındıkları 1870 yılından önce hazırlandığı intibahı uyandırmaktadır.³¹ Ancak, nüfus cetveli ile 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ndeki Filibe ve İslimye sancakları nüfusu karşılaştırıldığında nüfusun aynı oluşu, her iki kaynağın aynı sayım sonuçlarını yansıttığını göstermektedir.³² Buradan hareketle tahrir-i cedidin Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasından önce başladığı ve bu sebeple bütün Ortodoksların Rum milleti adı altında kaydedildikleri; Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasından sonra ise yeni baştan bir nüfus tahriri yapmak yerine, tahriri yapılmayan yerlerde de eski usulde kayda devam edildiği varsayımında bulunulabilir. Tahrir-i cedidin 1292(1875) Salnâmesi'nin basımından sonra tamamlandığı açıktır. Tahririn bitiminden sonra yayınlanan 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'nde ise Ortodoks unsurların Rum ve Bulgar şeklinde gösterilmesi lüzumu hissedildiği anlaşılmaktadır.

Tahrir-i cedid sonucunda ortaya çıkan nüfusla önceki salnâmelerde aktarılan veriler kıyaslandığında toplam köy sayısında azalma olduğu halde, Filibe ve İslimye sancaklarında hane ve nüfus sayısında büyük bir artış görülmektedir. Nüfus defteri ve 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ndeki verilerle önceki salnâmelerdeki veriler türdeş olmadığı için toplam nüfus

³¹ Bulgar Eksarhlığı'nın kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz. Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 1998.

³² 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi ile karşılaştırma imkanı bulamadığımız için daha önce bu nüfus defterini 1870 öncesine tarihlendirmiştik. Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'dan Göç...", (baskıda).

üzerinden bir değerlendirme yapacak olursak, Filibe Sancağı nüfusu 1287 ve 1288 Salnâmelerine göre %24,1; 1290, 1291 ve 1292 Salnâmelerine göre ise %30,7 dolayında artmıştır. İslimye Sancağı nüfusu da 1287 ve 1288 Salnâmelerine göre %35; 1290, 1291 ve 1292 Salnâmelerine göre ise %33 dolayında artmıştır. Keza, iki sancağın nüfusu bir arada düşünüldüğünde 1287 ve 1288 Salnâmelerine göre %26,7; 1290, 1291 ve 1292 Salnâmelerine göre ise %31,2 oranında artış görülmektedir. Bu oranlar 1290, 1291 ve 1292 Salnâmelerindeki özellikle Filibe'ye ait verilerin eksik veya hatalı olduğunu teyit etmektedir.

Tahrir-i cedide göre hane sayısındaki artış da dikkat çekici boyuttadır. Nitekim Filibe Sancağı'nda hane sayısı 38.433'den 110.131'e, İslimye Sancağı'nda ise 12.211'den 42.147'ye çıkmıştır. Buradan hareketle iki sancakta uzun süredir emlak ve nüfus tahriri yapılmadığı ve önceki salnâmelerde aktarılan verilerin güncel olmadığı sonucu çıkarılabilir. Öte yandan mevcut verilere göre hane başına düşen nüfus ortalaması Filibe Sancağı'nda 6,87, İslimye Sancağı'nda ise 5,53'tür.

Emlak ve arazi tahrirleriyle ilgili Osmanlı vesikalarına nazaran Tuna, Bosna, Suriye, Kastamonu, Aydın, Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Halep ve Edirne vilâyetlerinde 1874 ve 1875 senelerinde eş zamanlı olarak emlak ve arazi tahrirleri yapılmıştır.³³ Ancak, Edirne Vilâyeti'nde tahrir faaliyetinin altı seyyar fırka ile 1867/1868'den beri yürütüldüğü,³⁴ 1873-1874'te bazı kaza, nahiye ve köylerin tahririnin bitirildiği³⁵ ve 1875 Şubat ayı itibarıyla vilâyet genelinde 2.828 köyün tahririnin henüz yapılmadığı anlaşılmaktadır.³⁶ Bunun üzerine seyyar tahrir memurları firkalarının sayısı altıdan yirmiye çıkarılarak 1291 senesi Mart ayı başından Şubat ayı sonuna kadar (13 Mart 1875-12 Mart 1876) Edirne Vilâyeti'nde emlak ve arazi tahririnin bir yıl içinde bitirilmesi planlanmıştır.³⁷

³³ BOA, İ.DH., No. 677/47198, 11 Zilkade 1290 (1 Ocak 1874); BOA, İ.DH., No. 681/47478, 10 Safer 1291 (28 Mart 1874); BOA, İ.DH., No. 686/47824, 5 Cemaziyelevvel 1291 (19 Haziran 1874); BOA, İ.DH., No. 686/47852, 14 Cemaziyelevvel 1291 (28 Haziran 1874); BOA, İ.DH., No. 696/48664, 25 Zilhicce 1291 (2 Şubat 1875); BOA, İ.DH., No. 700/48986, 7 Rebiülevvel 1292 (13 Nisan 1875); BOA, İ.DH., No. 706/49438, 22 Receb 1292 (23 Ağustos 1875); BOA, İ.DH., No. 709/49666 25 Ramazan 1292 (25 Ekim 1875); BOA, İ.DH., No. 712/49806, 08 Zilkade 1292 (7 Aralık 1875); BOA, İ.DH., No. 712/49838, 16 Zilkade 1292 (15 Aralık 1875).

³⁴ BOA, İ.DH., No. 696/48664, 25 Zilhicce 1291 (2 Şubat 1875).

³⁵ BOA, İ.DH., No. 681/47478, 10 Safer 1291 (28 Mart 1874); BOA, İ.DH., No. 686/47852, 14 Cemaziyelevvel 1291 (28 Haziran 1874).

³⁶ BOA, İ.DH., No. 696/48664, 4 Zilhicce 1291/31 Kanunuevvel 1290 (12 Ocak 1875).

³⁷ BOA, İ.DH., No. 696/48664, 4 Zilhicce 1291/31 Kanunuevvel 1290 (12 Ocak 1875), 25 Zilhicce 1291

Nitekim vilâyette emlak ve arazi tahriri planlandığı şekilde 1291 senesi sonunda tamamlanarak seyyar firkalar ilga edilmiştir.³⁸ Bu veriler göz önüne alındığında Edirne Vilâyeti'nde nüfus, arazi ve emlak tahrirlerinin birlikte yürütüldüğünü ve 1867/1868'den 1875/1876'ya kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla, Filibe ve İslimye sancaklarına ait hane ve nüfus verileri de büyük ölçüde 1875-1876 tahrirlerine dayalıdır. Ancak, sayımlar eş zamanlı olmadığı için nüfus defteri ve 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ndeki veriler anlık nüfusu göstermekten uzaktır.

Nüfus defteri ve 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ne göre 127.261'i (%36,6) Filibe ve 44.516'sı (%38,18) İslimye'de olmak üzere iki sancakta İslam milleti/Müslim adı altında kaydedilen Müslüman unsurların sayısı 171.777 (%36,98)'dir. Yukarıda yoğun olarak buldukları yerleri işaret ettiğimiz Pomaklar ile Tatar ve Çerkez muhacirler dışında Müslümanların tamamının Türklerden oluştuğunu tekrar vurgulamamız elzemdir. Nüfus defterinden çıkardığımız tabloda görüldüğü üzere Filibe'nin kuzeyi ile Kocabalkan'ın güneyinde uzanan Orta Balkan (Sredna Gora) üzerindeki Karlova dışında, Akçakilise (Sopot), Prasadim Derbent (Klisura), Avretalan (Koprivštitsa), Acar (Svejen) ve Kalofer nahiyelerinde İslam milleti adı altında hiç kimse kaydedilmemiştir. Ancak, buralarda az sayıda Müslüman Çingene'nin yaşadığı görülmektedir. Diğer taraftan, bu nahiyelerde İslam milletinden hiç kimsenin yazılmamış olması, genel olarak idareci (kaza/ nahiyeye müdürü, kâtip vs.), asker/zaptiye ile birlikte ilmiye mensupları gibi vergiden muaf unsurların nüfus defteri ve salnâmelerdeki nüfus içinde gösterilmedikleri kanaati uyandırmaktadır. Nüfusun coğrafi dağılımı göz önüne alındığında Rodoplar ve Orta Balkan üzerindeki bazı yerleşim yerleri dışında Türk ve Müslüman nüfusun daha çok düzlük ve ovalık bölgelerde yerleştiğini söylemek mümkündür.

Rum-Bulgar olarak kaydedilen Ortodoks nüfusun toplam sayısı nüfus defterinde 265.603 (%57,21), salnâmede ise 265.335 (%57,11) olarak gösterilmiştir.³⁹ Rumlar, Filibe ve İstanımaka dışında, Ahyolu, Misivri (Nesebar), Süzepol, Burgaz gibi şehirlerde bulunuyorlardı. Bulgarların nüfus içindeki payının Hasköy ve Burgaz'dan batıya doğru gittikçe arttığı görülmektedir. Ancak, iki sancak bir arada düşünüldüğünde, Rum nüfusunun

(2 Şubat 1875).

³⁸ BOA, İrâde- Şurâ-yı Devlet (İ.Ş.D.), No. 32/1572, 04 Zilkade 1293 (21 Kasım 1876).

³⁹ Nüfus defterinde Ahi Çelebi kazasında 5.614 Rum (Bulgar) kaydedilmiştir. 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'nde ise Ahi Çelebi kazasında 5.346 Rum-Bulgar, 268 Ermeni nüfus yazılmıştır.

sayısı bilinmemekle birlikte, Bulgar nüfusun diğer unsurlara ezici bir üstünlüğünden söz edilemez. Filibe ve İslimye sancaklarında bütün kaza ve nahiyelere dağılmış durumda olan Müslüman Kıptilerin oranı %3,59'dur. Katolik, Ermeni, Yahudiler ve Gayrimüslim Çingenelerin oranı ise %1'in altındadır. Katolik adı altında gösterilen nüfusun büyük bölümü 1831 sayımında da görülen Pavlikanlardan oluşmaktaydı ve tamamı Filibe sancağı sınırlarında meskûn idiler. Ermeniler Filibe, Pazarcık, Hasköy, Ahi Çelebi (1293 Salnâmesi'ne göre), İslimye, Aydos ve Burgaz gibi şehirlere dağılmış durumdaydılar. Keza, Zağra-i Atik ve Filibe'deki sayıları dikkat çekici olan Yahudilerin ayrıca, Karlova, Pazarcık, Kızanlık, Hasköy, Yanbolu, Karinâbâd, İslimye ve Aydos gibi yerlerde yaşadıkları görülmektedir. Ermeni ve Yahudilerin şehirli bir nüfus olduğu düşünüldüğünde özellikle ekonomik ve ticari hayatta mühim bir rol üstlendikleri söylenebilir. Gayrimüslim Kıptiler de Ahi Çelebi ve Sultanyeri kazaları dışındaki kazalara dağılmışlardı.

Nüfus defteri ve 1293 Salnâmesi'nden hareketle, Filibe ve İslimye sancakları nüfusu, klasik şekilde Müslim ve Gayrimüslim diye tasnif edildiğinde Filibe Sancağı'nda 139.432 Müslüman (%40,1) ve 208.260 Gayrimüslim(%59,9) olmak üzere 347.692 erkek nüfus olduğu görülmektedir. İslimye Sancağı'nda da 48.698 (%41,77) Müslüman nüfusa karşılık, 67.881 (%58,23) Gayrimüslim nüfus mevcuttur. İki sancaktaki toplam nüfus ise 188.130'u (%40,52) Müslüman, 276.141'i (%59,48) Gayrimüslim nüfus olmak üzere 464.271'dir. Buna göre, nüfusun tespiti ve kayıtlara geçirilmesi esnasında çeşitli nedenlerden dolayı sayılmama ve muhtemel hata payı bir yana, Filibe ve İslimye sancaklarında 93 Harbi öncesindeki son sayımda kadın nüfusla birlikte en az 376.260'ı Müslüman ve 552.282'si Gayrimüslim olmak üzere toplam 928.542 kişi mevcuttu. Ayrıca, Müslüman nüfus Hasköy (%57,55), Kızanlık (%50,97), Sultanyeri (%98,1), Ahi Çelebi (%60,43), Karinâbad (%65,91) ve Aydos (%80,14) kazalarında yine çoğunlukta idi. Buna karşılık, Filibe (%67,78), Pazarcık (%62,7), Zağra-i Atik (%77,02), Çırpan (%74,21), İslimye (%68,1), Yanbolu (%66,15), Misivri (%57,18), Zağra-i Cedid (%65,75), Ahyolu (%59,17) ve Burgaz (%75,55) kazalarında Gayrimüslim unsurlar çoğunlukta idi. Müslüman nüfusun en yoğun olduğu kazalar Sultanyeri ve Aydos olmakla birlikte, en fazla Müslüman nüfusun yaşadığı kazalar Filibe ve Hasköy'dü.

Yukarıda belirtildiği üzere Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında Müslüman nüfusun çoğunluk teşkil ettiği Sultanyeri ve Ahi Çelebi kazalarının Osmanlı Devleti'ne bırakıldığını; keza Rupçoz kazasının da

1885 yılında Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakından sonra Osmanlı Devleti'ne iade edildiğini hatırlatmamız gerekir. Tablo 4'te de görüldüğü üzere bu üç kazada 30.630 Müslüman, 12.501 Rum (Bulgar), 690 Müslüman Kıpti ve 33 Gayrimüslim Kıpti olmak üzere toplam 43.854 erkek nüfus kayıtlıdır.⁴⁰ Bu kazalardaki nüfus, Filibe ve İslimye sancaklarındaki genel nüfustan düşüldüğü takdirde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde müstakbel Şarkî Rumeli topraklarında 156.810 (%37,3) Müslüman, 263.607 (%62,7) Gayrimüslim olmak üzere toplam 420.417 dolayında erkek nüfus olduğu sonucu çıkarılabilir. Dolayısıyla kadın nüfusla birlikte bölgede harpten önce en az 313.620 Müslüman ve 527.214 Gayrimüslim olmak üzere 840.834 dolayında bir nüfus yaşadığı söylenebilir.

Öte yandan, Filibe ve İslimye Sancaklarının nüfusuna ilişkin olarak 1294 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ndeki verilerin hatalı olduğunu belirtmemiz gerekir. İki sancağa ilişkin köy ve hane sayıları 1293 Salnâmesi'ndeki verilerle tutarlı olduğu halde, kazaların nüfusuna yalnızca İslam milleti ile Rum-Bulgar milleti sayılarının toplamı yazılmış olup, Kıpti, Ermeni, Yahudi ve Katolik unsurların sayıları atlanmıştır.⁴¹ Ayrıca, 1294(1877) ve 1295(1878) Devlet Salnâmeleri'ndeki veriler de güncel değildir ve 1290, 1291 ve 1292 Edirne Vilâyeti Salnâmeleri'ndeki Filibe ve İslimye sancaklarının nüfusunu icmal olarak yansıtmaktadır.⁴² Tabiatıyla nüfus miktarı olması gerekenin çok altında görünmektedir.

3. 93 Harbi Öncesinde Müstakbel Bulgaristan Prensiği ve Şarkî Rumeli Nüfusuna İlişkin Muhtelif Tahminler

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Balkanlar ve müstakbel Bulgaristan nüfusuna ilişkin olarak seyyahlar, bilim adamları ve diplomatik temsilcilikler vs. tarafından genelde Osmanlı sayım sonuçlarına ve mahalli kaynaklara dayalı olarak hazırlanmış, ancak çoğu manipüle edilmiş muhtelif tahmin ve istatistikler mevcuttur. 1875 Bosna-Hersek, 1875-1876 Bulgaristan ayaklanmaları ve 1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşları sebebiyle Balkan buhranına çözüm bulmak amacıyla toplanan 1876 Tersane Konferansı'nda Rusya'nın Bulgaristan için özerklik istediği bölgelere ilişkin iddialarını Bulgar Eksarhlığı sınırlarına ve

⁴⁰ BOA, Y.EE., No. 34/48, tarihsiz.

⁴¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Edirne*, Defa 8, Sene 1294, s. 114-129.

⁴² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Defa 32, Sene 1294, s. 428, 429; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Defa 33, Sene 1295, s. 323.

Teplov, Kiepert vs. uzmanlar tarafından derlenen rakamlara dayandırdığı malumdur. Vladimir Teplov'un Rusya'nın siyasi hedefleri doğrultusunda hazırladığı çalışması bu anlamda en meşhur örneklerden biridir. Osmanlı salnâmelerine, mahalli Bulgar kaynaklarına, Bulgar Eksarhlığı raporlarına, vs. kaynaklara başvuran Teplov, topladığı istatistik verileri gözden geçirerek Osmanlı sayım sonuçlarındaki eksiklikleri gidermek üzere farklı katsayılar kullanmış ve nüfusu yeniden hesaplamış ve Müslüman nüfusu 1/3, 1/4 seviyesine indirgemıştır.⁴³

Tablo 6. Teplov'a göre Tuna Vilâyeti ve Filibe ve İslimye Sancaklarının nüfusu (1877)⁴⁴

Sancak	Müslim	Yüzde	Gayrimüslim	Yüzde	Toplam
Ruşçuk	268.824	48,05	290.626	51,95	559.450
Vidin	39.723	10,65	333.317	89,35	373.040
Niş	72.188	16,68	360.559	83,32	432.747
Sofya ⁴	57.789	11,87	428.949	88,13	486.738
Tırnova	68.199	17,20	328.390	82,80	396.589
Tulça	103.328	47,07	116.203	52,93	219.531
Varna	64.621	58,48	45.875	41,52	110.496
Toplam	674.672	26,16	1.903.919	73,84	2.578.591
Filibe	318.052	33,6	628.770	66,4	946.822
İslimye	64.459	23,22	213.066	76,78	277.525
Toplam	382.511	31,24	841.836	68,76	1.224.347
Genel Toplam	1.057.183	27,8	2.745.755	72,2	3.802.938

Bu tabloya göre kadın ve erkek nüfus dâhil olmak üzere Tuna Vilâyeti ile Filibe ve İslimye sancaklarında 1.057.183 Müslüman nüfusa karşılık, 2.745.755 Gayrimüslim nüfus olduğu görülmektedir. Teplov, Tuna Vilâyeti'nde Müslüman nüfus sayısını düşük göstermiş, Gayrimüslim sayısını ise abartılı bir biçimde aktarmıştır.⁴⁵ Şarkî Rumeli nüfusuna ilişkin olarak aktardığı Müslüman nüfus sayısı müfredat rakamları farklı olsa da 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'nde tespit ettiğimiz rakamın biraz üzerindedir. Ancak, Gayrimüslim nüfus sayısında yaklaşık 300.000 kişilik bir farklılık görülmektedir. Fakat, 1880 yılında Şarkî Rumeli'de yapılan

⁴³ Kemal H. Karpat, *age*, s. 47, 65, 90; Ömer Turan, *age*, s. 85, 93, 94.

⁴⁴ Vladimir Teplov, *Materiali dlya statistiki Bolgarii, Trakii i Makedonii: s prilozheniem kartı raspredieleniya narodonaseleniya po vieroisповiedaniyam*, S.-Peterburg: Tip. i khromolitografiya A. Transhelia, 1877, s. 3, 35.

⁴⁵ Nikolai Todorov, Teplov'un aktardığı rakamların 'keyfi' olduğunu vurgulamaktadır. (Nikolai Todorov, *age*, s. 320).

nüfus sayımında (Tablo 11) ortaya çıkan Bulgar ve Rum nüfus miktarı, tahrir-i cedid sonucuna dayalı olarak hazırlanan nüfus defteri ve 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ndeki verilerin tutarlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. Osmanlı Hükümeti'nin V. Teplov'un çalışması ve Bulgar Eksarhlığı rakamlarından hareketle hazırladığı rapordaki Tuna Vilâyeti ile Sofya, Filibe ve İslimye Sancaklarının 1877 yılındaki nüfusu⁴⁶

Sancaklar	Bulgar	Yüzde	Gayr-i Bulgar	Yüzde	Toplam
Ruşçuk	201.025	36,20	354.324	63,80	555.349
Vidin	263.600	66,70	131.600	33,30	395.200
Tırnova	188.500	62,73	112.000	37,27	300.500
Tulça	40.570	17,68	188.930	82,32	229.500
Varna	36.000	32,70	74.100	67,30	110.100
Niş	283.500	65,69	148.100	34,31	431.600
Sofya	297.500	61,15	189.000	38,85	486.500
Toplam	1.310.695	52,25	1.198.054	47,75	2.548.749
Filibe	382.500	40,39	564.600	59,61	947.100
İslimye	100.500	35,03	186.400	64,97	286.900
Toplam	483.000	39,14	751.000	60,86	1.234.000
Genel Toplam	1.793.695	47,92	1.949.054	52,08	3.742.749

Tablo 7'ye göre savaş öncesinde Tuna Vilâyeti'nde Bulgar nüfusun Bulgar olmayan nüfusa oranı %52'ye %48 civarındadır. Ayrıca, Filibe ve İslimye sancaklarında ise bu oran %39,14-%61,86'dır. Buradaki oran bizim yukarıda Tablo 4 ve 5'e göre Filibe ve İslimye sancaklarındaki Bulgar nüfusun Bulgar olmayan nüfusa oranına dair tahminimizle örtüşmektedir.

Tablo 8. Rusçuk İngiliz ve Fransız konsoloslarına göre Tuna Vilâyeti nüfusu⁴⁷

	Müslüman	Yüzde	Bulgar	Yüzde	Diğer	Yüzde	Toplam
R.Dalyell (1869)	1.640.000	46,86	1.725.000	49,28	135.000	3,86	3.500.000
M. Aubaret (1876)	1.120.000	47,60	1.130.000	48,00	103.500	4,40	2.353.000

⁴⁶ BOA, Y.EE., No. 42/155, tarihsiz; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, II, s. CLXVIII; Nedim İpek, *age*, s. 12; Ömer Turan, *age*, s. 94-96. Zikredilen belgede Bulgar Eksarhlığı ve Teplov'un rakamları birlikte verilmiş olup, tablodaki sancaklardan Rusçuk, Varna, İslimye ve Filibe'ye ilişkin rakamlar mevcuttur.

⁴⁷ Ömer Turan, *age*, s. 88,89; Aynı yazar, *agb*, s. 765. Tablodaki rakamlar Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna, Tulça, Sofya ve Niş sancakları ile Filibe ve İslimye Sancakları nüfusundan oluşmaktadır.

Tablo 9. 1870’lerde Tuna Vilâyeti ile Filibe ve İslimye Sancakları nüfusu⁴⁸

	Müslüman	Yüzde	Gayrimüslim	Yüzde	Toplam
Prens Çerkaski	1.356.602	38,74	2.145.614	61,26	3.502.216
Jocelyn	1.172.594	38,80	1.849.890	62,20	3.022.484
Stavrides	1.333.338	40,31	1.973.946	59,69	3.307.284
İngiliz Konsolosları	1.694.000	46,16	1.976.000	53,84	3.670.000

Tablo 9’a göre Rusçuk, Vidin, Tırnova, Varna, Tulça, Sofya ve Niş sancakları ile Filibe ve İslimye Sancaklarında Müslüman nüfusun toplam 1.172.000-1.694.000 arasında tahmin edildiği görülmektedir. Panslavist lider Prens Çerkaski’nin hazırlattığı cetvelde Filibe ve İslimye Sancakları nüfusunun 356.233’ü (%39,24) Müslüman, 536.674’ü (%59,11) Bulgar ve 15.000’i (%1,65) diğer unsurlar olmak üzere toplam 907.907 olduğu görülmektedir. Jocelyn’in aktardığı raporlara göre ise Filibe ve İslimye sancaklarında 261.058 (%38,38) Müslüman, 419.014 (%61,62) Gayrimüslim olmak üzere toplam 680.072 nüfus mevcuttu. Ancak, Jocelyn’in ifade ettiği rakamlar güncel olmamakla birlikte nüfus oranları tutarlıdır. Stavrides’in Osmanlı raporlarına dayanarak hazırladığı cetvele göre ise Filibe ve İslimye sancaklarında 375.738 (%40,56) Müslüman, 535.838 (%57,84) Rum-Bulgar ve 14.776 (%1,60) diğer unsurlar olmak üzere 926.352 nüfus yaşıyordu.⁴⁹

Tablo 7, 8 ve 9’daki veriler yukarıda Filibe ve İslimye sancaklarına ilişkin olarak tespit ettiğimiz Tablo 4 ve 5’teki rakamlarla bir arada düşünüldüğünde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Sofya ve Niş dâhil Tuna Vilâyeti ve müstakbel Şarkî Rumeli topraklarında en az 1.400.000-1.450.000 dolayında Müslüman nüfus olduğunu söylemek mümkündür. Ömer Turan, savaş öncesinde Tuna Vilâyeti’nde 1.200.000, Şarkî Rumeli’de ise 400.000 olmak üzere toplam 1.600.000 dolayında Müslüman nüfus olduğu görüşündedir.⁵⁰ Justin McCarthy ise 1877’de Tuna Vilâyeti’nde 1.069.580 ve Şarkî Rumeli’de 432.303 olmak üzere toplam 1.501.883 Müslüman nüfus olduğunu belirtmektedir.⁵¹

⁴⁸ Ömer Turan, *age*, s. 86-91; Aynı yazar, *agb*, s. 766.

⁴⁹ Ömer Turan, *age*, s. 86-91; Aynı yazar, *agb*, s. 766.

⁵⁰ Ömer Turan, *age*, s. 101, 134, 145; Aynı yazar, *agb*, s. 768.

⁵¹ Justin McCarthy, *age*, s. 108-110; H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makûs Talihî: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s. 35.

4. 93 Harbi'nin Rumeli'de Yol Açtığı Demografik Felaket

1875 Bosna-Hersek ve 1875-1876 Bulgar isyanları ile başlayan ve Rusya tarafından desteklenen Sırbistan ve Karadağ'ın 1 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne saldırmasıyla tırmanan Balkan krizine çözüm bulmak amacıyla 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı'nda Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a özerklik verilmesi taleplerinin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemesi ve ardından 31 Mart 1877 tarihli Londra Protokolü'nün de reddedilmesi üzerine Rusya, Panslavizm'in zaferi için bizzat harekete geçti. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin seyri Balkanlar ve Bulgaristan'daki Osmanlı hâkimiyeti açısından olduğu kadar, bölgedeki Türk nüfus açısından da tam bir felaketle sonuçlandı. Rusya'nın bu savaşta en büyük hedefi Balkanlarda büyük bir Bulgaristan'ın kurulması idi. Rusya, Kırım ve Kafkasya'yı işgalinde uyguladığı politikanın bir benzeri olarak kurulacak olan Bulgaristan'ın sağlam temeller üzerine dayandırılması için Türk ve Müslüman unsurları göç ettirerek bölgedeki demografik yapıyı değiştirmeye çalıştı. Meşruyetini 1876 Nisan ayaklanmasında 'Bulgar kıyımı' yapıldığı iddialarından alan 93 Harbi, Prens Çerkaski'nin deyişi ile "ırk ve yok etme savaşı"na dönüştü.⁵² Rus birlikleri, Kazaklar ve Bulgarlar tarafından Türk ve Müslüman nüfusa yapılan saldırı, yağma ve katliamların yanı sıra açlık, sefalet, salgın hastalıklar ve kitlesel göçlerle Tuna Vilâyeti ve Filibe ve İslimye Sancaklarında meskûn Rumeli Türkleri büyük oranda tasfiye edildi. Antonina Jelyazkova, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında en yoğun göçlerin Kuzeybatı Bulgaristan, Kocabalkan'ın güneyindeki ovalık bölge ile Yukarı Trakya (Filibe ve İslimye) ovalarında, yani Rus ordularının geçtiği bölgelerin yanı sıra Nisan ayaklanmasının yaşandığı yerlerde meydana geldiğini belirtmektedir.⁵³

93 Harbi'nin Türk ve Müslüman nüfus üzerinde yol açtığı beşeri kayıpları tespit etmek güçtür. Muharebelerin başlamasından 12 Mart 1880'e kadar Osmanlı hükümeti tarafından iskân edilen Rumeli muhacirlerinin toplam sayısı 500.389'dur.⁵⁴ Bu sayıya savaşın yerlerinden ettiği ve muharebelerden

⁵² Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, II, s. CLXXI.

⁵³ Antonina Jelyazkova, "Formirane na Müsülmanskite Obştnosti i Kompleksite na Balkanskite İstoriografi", *Müsülmanskite Obştnosti na Balkanite i v Bulgariya, İstoriçeski eskizi*, Ed. A. Jelyazkova, B. Aleksiev, J. Nazırska, IMIR, Sofya 1997, s. 21.

⁵⁴ BOA, Yıldız, Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), No. 255/64, lef 1, 6, 9. 23 Cemaziyelâhir 1309/24 Ocak 1892; krş. Nedim İpek, *age*, s. 173, 174; Aynı yazar, *age*, s. 664, 665.

sonra memleketlerine geri dönen nüfus dâhil değildir. Ayrıca, açlık, soğuk ve salgın hastalıklardan dolayı ölenlerin sayısı da meçhuldür.

Rusların, Bulgaristan Prenslığı'ni tahliye ettikleri 1879 Temmuz'una kadar 2.898'i Sofya'ya, 7.640'ı Vidin'e, 5.568'i Varna'ya, 27.070'i Rusçuk'a ve 25.796'sı Tırnova'ya olmak üzere Bulgaristan Prenslığı tarafındaki şehirlere 68.972 muhacir geri dönmüştür. Ayrıca, Filibe'ye 18.754 ve İslimye'ye 5.630 olmak üzere Şarkî Rumeli'ye de 24.384 muhacir geri dönmüştür. Buna göre, Rus idaresi döneminde memleketine geri dönen Türklerin sayısı 93.356'dır.⁵⁵ Nedim İpek'e göre 1879 Eylül'üne kadar Şarkî Rumeli'ye dönenlerin sayısı 60.000 olup, bu sayı 1880 Ocak ayında 100.000'e ulaşmıştır.⁵⁶ Nitekim Osmanlı hükümeti, vilâyetteki Müslüman nüfusu arttırmak adına 1879 Ekim ayı sonunda Şarkî Rumeli ahalisinden olup, İstanbul civarında bulunan muhacirlerden toplam 16.125 muhacirin İslimye (2.985 kişi), Yanbolu (1.943 kişi), Zağra-i Cedid (1.481), Zağra-i Atik (4.241), Kızanlık (5.471) ve İhtiman'a (4 kişi) sevk edilmesine karar vermiştir.⁵⁷

1880-1884'te Bulgaristan Prenslığı ve Şarkî Rumeli nüfusu aşağıdaki tablolarda sunulmuştur:

Tablo 10. Bulgaristan Prenslığı'nde nüfusun dinsel dağılımı (1880)⁵⁸

	Nüfus	Yüzde
Ortodoks	1.404.409	69,95
Katolik	5.562	0,27
Müslüman	578.060	28,80
Yahudi	14.342	0,71
Diğerleri	5.546	0,27
Toplam	2.007.919	100

⁵⁵ Veliçko Georgiev - Stayko Trifonov, *İstoriya na Bulgarite, 1878-1944 v dokumenti, Tom I, 1878-1912*, Çast Pirva, Prosveta, Sofya, 1994, s. 34. Gerek Prenslık, gerekse Şarkî Rumeli tarafına Çerkez muhacirlerin geri dönüşlerine izin verilmemiştir.

⁵⁶ Nedim İpek, *age*, s. 129.

⁵⁷ BOA, Y.A.HUS., No. 162/87, lef 1-3, 11 Zilkade 1296/27 Ekim 1879; Neriman Ersoy, *Bulgaristan Prenslığında Türk Emlâki (1878-1908)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1996, s. 33.

⁵⁸ Spiridion Gopçević, *Bulgarien und Ostrumelien. Mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1878-1886, nebst militärischer Würdigung des serbo-bulgarischen Krieges*, Leipzig: B. Elischer, 1886, s. 20.

Tablo 11. Yeni idari taksimata göre Şarkî Rumeli nüfusu (1880)⁵⁹

	Bulgar	Türk	Rum	Çingene	Ermeni	Yahudi	Bulgar muhacirler	Toplam
Filibe	127.619	36.848	14.265	4.736	806	1.185	1.276	186.735
Hasköy	74.656	55.334	1.138	2.116	-	246	778	134.268
Eski Zağra	124.666	27.115	35	2.811	-	431	3.847	158.905
İslimye	96.425	12.463	14.184	3.685	276	845	2.258	130.136
Tatar Pazarcık	94.873	14.898	676	3.487	152	1.112	1.865	117.063
Burgaz	36.997	28.091	11.798	2.689	72	358	8.041	88.046
Toplam	555.236	174.749	42.096	19.524	1.306	4.177	18.065	815.153
Yüzde	68,11	21,44	5,16	2,40	0,16	0,51	2,22	100

Tablo 12. Bulgaristan Prensiği ve Şarkî Rumeli nüfusu⁶⁰

Yıllar	Ortodoks	%	Müslüman	%	Diğer	%	Toplam
1880/1884	2.135.046	71,6	802.597	26,9	45.306	1,5	2.982.949

12 Mart 1880 tarihi itibarıyla Osmanlı topraklarında iskân edilmiş olan 500.389 muhacirin yanı sıra 1880 yılında yapılan nüfusu sayımına göre (Tablo 10 ve 11) Bulgaristan Prensiği'nde 578.060 (%28,8), Şarkî Rumeli'de 174.749 (%21,44) olmak üzere toplam 752.809 (%26,66) Türk/Müslüman nüfus mevcuttu. Tablo 12'ye göre ise 1880/1884'te Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'de 802.597 (%26,9) Müslüman nüfus kaydedilmişti. Ayrıca, 1883 yılı Haziran ayı itibarıyla Romanya'ya terk edilmiş olan Tulça taraflarında da 50.000 dolayında Türk nüfus vardı.⁶¹ Savaş sırasında Sırp işgaline giren Niş sancağı merkezinde ise 8.300 Müslüman'dan savaş sonunda sadece 300 kişi kalmıştı.⁶² Osmanlı Devleti tarafından iskân edilen muhacirler ile savaştan sonraki nüfus rakamları birlikte değerlendirildiğinde kayıplar hariç Bulgaristan Prensiği ve Şarkî Rumeli topraklarında 1.300.000-1.350.000 dolayında Müslüman nüfus elde edilmektedir. Bu da yukarıdaki Müslüman nüfus tahminimizi doğrulamaktadır. Nitekim Ömer Turan, savaş sırasında 100.000'den fazla kişinin hayatını kaybettiği, yaklaşık 1.000.000 kişinin de göç ve sığınma yoluyla memleketlerini terk ettiği ve savaş sonu itibarıyla Türk nüfusun

⁵⁹ Spiridion Gopçević, *age*, s. 22; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli...*, s. 215.

⁶⁰ Ömer Turan, *age*, s. 113; Aynı yazar, *agb*, s. 768.

⁶¹ BOA, Y.EE., No. 8/12, 2 Şaban 1300/7 Haziran 1883.

⁶² Justin McCarthy, *age*, s. 94.

yarı yarıya azaldığı görüşündedir.⁶³ Justin McCarthy ise 93 Harbi esnasında 261.937 kişinin hayatını kaybettiğini ve 515.000 kişinin göç ettiğini belirtmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla Tuna Vilâyeti ile Şarkî Rumeli'yi oluşturan bölgelerde savaştan önceki ve sonraki rakamlar göz önüne alındığında Türk nüfusun %45-50'sinin tehcir ya da ölüm suretiyle yok edildiğini söylemek mümkündür.⁶⁵

5. Sonuç

Berlin Antlaşması'ndan sonra teşkil edilen Şarkî Rumeli Vilâyeti'nin kurulmuş olduğu Filibe ve İslimye sancakları Türk, Bulgar, Rum, Pomak, Ermeni, Yahudi, Katolik, Çingene, Tatar ve Çerkez muhacirlerden oluşan muhtelif din, mezhep ve etnik kökene mensup unsurların bir arada yaşadıkları küçük bir Osmanlı evreni görünümündeydi. 1287 ve 1288 Edirne Vilâyeti Salnâmelerine iki sancaktaki Müslüman nüfus ortanı %39,6; eksikliğine işaret ettiğimiz 1290, 1291 ve 1292 Edirne Vilâyeti Salnâmelerine göre ise %36,9 oranında idi. Keza, Edirne Vilâyeti'nde yapılan tahrir-i cedidi yansıtan nüfus defteri ve 1293 Edirne Vilâyeti Salnâmesi'ne göre 1875-1876'da Filibe ve İslimye sancaklarında kadın nüfusla birlikte 376.260 (%40,52) Müslüman ve 552.282 (%59,48) Gayrimüslim yaşamaktaydı. Ancak, Bulgarların bu bölgede ezici bir nüfus üstünlüğü yoktu. Hasköy, Kızanlık (Müslüman Kıptilerle birlikte), Sultanyeri, Ahi Çelebi, Karinâbâd ve Aydos kazalarında Müslüman nüfus çoğunlukta idi. Ayrıca, büyük bölümünü Türklerin oluşturduğu Müslüman nüfus, Rodoplar ve Orta Balkan üzerindeki bazı kaza ve nahiyeler bir kenara bırakılacak olursa, daha çok düzlük ve ovalık bölgelerde yerleşmişti.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi gerek Tuna Vilâyeti, gerekse Filibe ve İslimye sancaklarındaki demografik yapıyı tamamen değiştirdi ve Rus birlikleri, Kazaklar ve Bulgarların katliam, yağma ve saldırılarıyla Türk ve Müslüman nüfusun büyük bölümü göç etmek zorunda bırakıldı. Nitekim, 93 Harbi öncesi ve sonrasındaki nüfus rakamları kıyaslandığında Türk nüfusun muhaceret, katliam, soğuk, açlık, sefalet ve salgın hastalıklar sebebiyle yaşanan kayıplarla %45-50 dolayında azaldığı görülmektedir.

⁶³ Ömer Turan, *age*, s. 101, 134, 145; Aynı yazar, "1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki ...", s. 768.

⁶⁴ Justin McCarthy, *age*, s. 108-110; H. Yıldırım Ağanoğlu, *age*, s. 35.

⁶⁵ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin Bulgaristan'ın demografisi üzerindeki etkileri için bkz. Aşkın Koyuncu, *Balkanlarda Dönüşüm...*, s. 198-211; Aynı yazar, *agb*, (baskıda).

KAYNAKÇA

I. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

Îrâde-Dâhiliye (İ.DH.)

Îrâde-Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)

Îrâde-Şurâ-yı Devlet (İ.ŞD.)

Sadâret Mektubî Kalemi, Umum Vilâyet Evrakı (A.MKT.UM.)

Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE.)

Yıldız, Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

II. Süreli Yayınlar

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 32, Sene 1294, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul, 1294.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Defa 33, Sene 1295, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, İstanbul, 1295.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 1, Sene 1287, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1287.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 2, Sene 1288, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1288.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 4, Sene 1290, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1290.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 5, Sene 1291, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1291.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 6, Sene 1292, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1292.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 7, Sene 1293, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1293.

Salnâme-i Vilâyet-i Edirne, Defa 8, Sene 1294, Vilâyet Matbaası, Edirne, 1294.

Tuna Gazetesi

III. Kitap ve Makaleler

- Ağanoğlu, H. Yıldırım. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- Aydın, Mahir. "Tophane Konferansı: Doğu Rumeli'ye Veda", *Tarih Dergisi*, S. 53, 2011/1, İstanbul 2012, s. 115-174.
- Aydın, Mahir. *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Aydın, Mahir. *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.
- Aydın, Mahir. "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1990, s. 81-106.
- Behar, Cem. "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Derl. Halil İnalcık ve Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 61-72.
- Behar, Cem. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. 2, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996.
- Çimen, Adnan. "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.14, S. 3, 2012, s. 183-216.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu- arazi dağılımı ve Türk Vakıfları)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 43, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2000.
- Elibol, Numan. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C. 12, S. 2, 2007, s.135-160.
- Ersoy, Neriman. *Bulgaristan Prensiğinde Türk Emlâki (1878-1908)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1996.

- Georgiev, Veliço - Stayko Trifonov. *İstoriya na Bilgarite, 1878-1944 v dokumenti, Tom I, 1878-1912, Çast Pırva*, Prosveta, Sofiya, 1994.
- Gopçević, Spiridion. *Bulgarien und Ostrumelien. Mit besonderer Berücksichtigung des Zeitraumes von 1878-1886, nebst militärischer Würdigung des serbo-bulgarischen Krieges*, B. Elischer, Leipzig, 1886.
- İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- İpek, Nedim. "93 Muhacereti", *Osmanlı*, C. IV, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 661-668.
- Jelyazkova, Antonina. "Formirane na Müsülmanskite Obştnosti i Kompleksite na Balkanskite İstoriografii", *Müsülmanskite Obştnosti na Balkanite i v Bulgariya, İstoriçeski eskizi*, Ed. A. Jelyazkova, B. Aleksiev, J. Nazırska, IMIR, Sofiya 1997, s. 11-56.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Karpat, Kemal H. "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, 1978, pp. 237-274.
- Koyuncu, Aşkın. "Bulgaristan'dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi (1877-1908)", *Balkanlar ve Göç (The Balkans and Mass Immigration)*, Haz. Ali Fuat Örenç ve İsmail Mangaltepe, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, (baskıda) [*I. Uluslararası Balkanlar ve Göç Kongresi*, 5-7 Aralık 2012, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Kongre Bildirileri.]
- Koyuncu, Aşkın. "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 20, 2006, s. 197-243.

- Koyuncu, Aşkın. *Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878-1913)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2005.
- Koyuncu, Aşkın. “Balkanlarda Kültürel Değişim: Bulgaristan Örneği (1878-1913)”, *Avrasya Etüdüleri*, S. 25, Sonbahar-Kış 2003, s. 47-74.
- Köse, Osman. “Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878–1908)”, *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, C. 1, S. 2, 2006, s. 237-272.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi, 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1998.
- Muâhedât Mecmûası*, C. IV ve V, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2008.
- Palalı, İlhan. “Osmanlı Salnâmeleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 23, 2010/Ocak-Haziran, s. 1-14.
- Shaw, Stanford J. “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, 1978, pp. 325-338.
- Şam, Emine. “Prens Alexandre Battenberg’in İttihat Beyannamesi ve Doğu Rumeli’nin Bulgaristan’a İlhâkı”, *History Studies*, Vol. 3, No. 1, 2011, s. 235-251.
- Şaşmaz, Musa. “The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6. 1995, s. 289-305.
- Şimşir, Bilal N. *Bulgaristan Türkleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- Şimşir, Bilal N. *Rumeli’den Türk Göçleri*, III Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- Teplov, Vladimir. *Materialı dlya statistiki Bolgarii, Trakii i Makedonii: s prilozheniem kartı raspredieleniya narodonaseleniya po vieroispovedaniyam*, Tip. i khromolitografiya A. Transhelia, S.-Peterburg, 1877.

Todorov, Nikolaï. *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle & London, 1983.

Turan, Ömer. “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Bulgaristan’daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi”, *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Sempozyumu, Şumnu, 17-19 Mayıs 2000: Bildiriler*, C.2, Ed. Azize A. Yasa ve Zeynep Zafer, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 763-771.

Turan, Ömer. *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

Ubicini, M. A. *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı, (Lettress sur la Turquie)*, Çev. Cemal Aydın, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.